

STIELZ

Jaargang 8 nummer 4

december 1997

Bollenschuren Behouden

Glazenier Dullaart Verlaat Leiden

Chaletgebouw Van Gend & Loos

Uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

COLOFON

Stielz Jaargang 8 Nummer 4

Stielzaken is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel), Hogewoerd 125 2311 HK Leiden, tel. 071 - 5125877. Een jaarabonnement kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat.

Redactie

Eric Jan Weterings, Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam, tel. 020 - 6648296

Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. 071 - 5149863 of 071 - 5275001
Vormgeving: Sophie Verburgh, Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam
Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4 2317 WX Leiden, tel. 071 - 5212605

E-mail Stielz: sooph@pi.net.

Bestuur

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071 - 5619659 (voorzitter).

J.J. Gijsman, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. 071 - 5125877 (secretaris)
G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 XH Den Haag, tel. 070 - 3553729 (penningmeester)

Drs. E. van Beijnen-Wentink, Van Oldenbarnevelplantsoen 21, 2253 WV Voorschoten, tel. 071-5768561

W. Burgers, Meeuwenlaan 12, 2211 KP Noordwijkerhout, tel. 0252 - 373481 (voorzitter taakgroep selectie)

Dr. T. Dijs, Loevestein 41, 2352 KP Leiderdorp, tel. 071 - 5891038

Mr. D.E. Krantz, Rijn- en Schiekade 15, 2311 AK Leiden, tel. 071 - 5132935
E. Smidt-Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. 071 - 5769454 (tweede secretaris)

Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. 071 - 5154470 (vice-voorzitter)

Stiel-vertegenwoordigers

Ing. H.J. Budel in het bestuur van de Stichting Levend Ambacht Leiden (Stal)
Dr. T. Dijs in de correspondenten-vergadering van de Vereniging Oud Leiden (Vol) en in het bestuur van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (Fien)
J.J. Gijsman in het bestuur van Stichting Molen de Heesterboom en in het Comité open Monumentendag Leiden.

Foto omslag: De oprichters voor hun 'Eerste Leidsche glasslijperij gebrs. Dullaart, gevestigd in de Narmstraat. De foto werd waarschijnlijk in het begin van de jaren dertig gemaakt. Meer over Dullaart op pagina 4 en verder van dit blad.

Foto collectie E. Dullaart, repro Niek Bavelaar

REDACTIONEEL

Leiden lijkt een stad die haar vele monumenten koestert en een wandeling door de binnenstad lijkt dat beeld te bevestigen. De zorg voor monumenten van bedrijf en techniek wordt echter maar stiefmoederlijk bedeed, zo blijkt uit een aantal bijdragen in deze Stielz. Voorzitter Henk Budel meldt dat de oprichting van een Leids Nutsmuseum op de lange baan wordt geschoven, terwijl het beoogde onderkomen - de watertoren aan de Hoge Rijndijk - begint te vervallen. Het dak van dit als Rijksmonument aangemerkte gebouw lekt en uit de bakstenen bekleding dreigen stenen naar beneden te vallen.

Ook het verhaal van glazenier E. Dullaart is weinig opwekkend. Na zeventig jaar vertrok hij met zijn bedrijf uit Leiden, omdat zijn pand steeds moeilijker bereikbaar werd. Echt aan de stad gebonden voelde hij zich toch al niet, omdat hij het grootste deel van zijn opdrachten elders uitvoert. In Leiden heeft men onvoldoende geld over voor restauraties van onder meer glas-in-lood ramen, zo meent de laatste Leidse glazenier.

Twee minder vrolijke verhalen betekent echter niet dat deze editie van Stielz een 'mineurnummer' wordt, na het goed ontvangen 'jubelnummer' dat twee maanden geleden feestelijk werd gepresenteerd. Van die laatste gebeurtenis volgt een verslag, terwijl voorzitter Wibo Burgers van de Taakgroep Selectie van Stiel positief nieuws heeft over een aantal beschermde monumenten van bedrijf en techniek. Aan het einde van een jaar waarin Stiel haar tweede lustrum vierde, kan worden vastgesteld dat dat gebeurde met gemengde gevoelens. In de afgelopen tien jaar heeft de stichting veel bereikt, maar voor de komende periode is nog voldoende werk aan de winkel. Een derde lustrum lijkt waarschijnlijk.

Eric Jan Weterings

INHOUD

Nuts	3
Vooruit beschermd	3
Glazenier Dullaart verlaat Leiden	4
Gastkolommen	7
Oorverdovende stilte	8
Geen herbouw Van Nelle	8
Van Gend & Loos: beschermwaardig	9
Behoud bollenschuren	10
Stabien, Boei en Stal	13
Stichting schoorstenen	14
Diverse berichten	17

NUTS

'Op weg naar het echte museum' schreef directeur Hessel Feitsma van het energiebedrijf EWR begin 1996 bemoedigend in het gastenboek van het Leidse Nutshistorisch Museum in oprichting. Het bleef niet bij woorden: het EWR bestemde de watertoren aan de Hoge Rijndijk als onderdak voor het museum en beloofde 7,5 ton om de toren tot echt museum te verbouwen. In afwachting daarvan, bewaarde het verzelfstandigde museumbestuur de oude schakelkasten en electriciteitsmeters en zelfs de historische schakelwacht van de electriciteitscentrale aan de Langegracht in een ongebruikte hoogspanningshal van het EWR.

Ook de gemeente Leiden zag de plannen wel zitten. Het museumbestuur rekende bijgevolg op een bijdrage van 1.4 miljoen uit het winstaandeel van de gemeente bij de verkoop door het EWR van de Rijnlandse Kabel Maatschappij.

Toen moet er, ergens in de loop van 1996, iets ernstig mis zijn gegaan. De bescheiden verbouwingsplannen voor de toren konden geen genade vinden in de ogen van het moederbedrijf EWR, geteisterd door de doctrine van de core business. Het uitzicht op voldoende geldmiddelen voor het museum verdween als ware het een fata morgana en de relatie tussen museumbestuur en moederbedrijf verkoelde.

Voor het bestuur was de maat vol toen men ontdekte dat zelfs het tijdelijk onderdak voor de museumcollectie uit het gezicht verdween. Het EWR stootte namelijk de ongebruikte hoogspanningshal aan de Groenordstraat af en daarmee verviel de mogelijkheid om de spullen van het museum voor Leiden te behouden. De ontslagbrieven van voorzitter Joop de Kluiver, oud-directeur van het Noordwijkse electriciteitsbedrijf, en die van zijn bestuur vielen in april van dit jaar in de bus van het moederbedrijf.

Sindsdien hangt er een grote stilte rondom het Nutshistorisch Museum en de watertoren aan de Hoge Rijndijk staat er verlaten bij. Het als Rijksmonument aangemerkte gebouw begint te vervallen: het dak lekt en uit de bakstenen bekleding dreigen stenen naar beneden te vallen.

Nu moet Stiel het behoud van dit monument tot haar core business rekenen.

Henk Budel

Monumentencommissie:

'Vooruit' op monumentenlijst

De gemeentelijke monumentencommissie vindt dat de voorgevel van de voormalige broodfabriek Ceres/Vooruit aan de Korevaarstraat op de gemeentelijke monumentenlijst hoort. De commissie rondde de behandeling van deze Stiel-aanvraag in het najaar af. Daarmee is de kroon gezet op de jarenlange strijd voor het behoud van dit industriële pand, waarin Stiel een belangrijke rol heeft gespeeld.

De broodfabricage op deze plek begon in 1894 met de bouw van een broodfabriek, die de naam Ceres kreeg naar de Romeinse godin van de landbouw. In 1910 werd er een groot stuk bijgebouwd, opnieuw naar een ontwerp van de bekende Leidse architect uit die dagen, W.C. Mulder. De coöperatie Vooruit betrof het neo-renaissancegebouw in 1931.

In de jaren zestig kwamen er problemen voor Vooruit, die in 1966 tenslotte opging in Coöp Nederland. Dat bedrijf werd op haar beurt verkocht aan Koninklijke Scholten Honig, die de onderneming met de EDAH verdeelde. In 1975 ging Coöp Nederland failliet, waarna een groot deel van het personeel werd ontslagen.

Na 1966 heeft het gebouw aan de Korevaarstraat een onzeker bestaan geleid. Er was een nieuwe fabriek aan de Rooseveltstraat in gebruik genomen, zodat het pand aan de Korevaarstraat leeg kwam. Het gebouw kwam tenslotte in handen van de gemeente Leiden, die tot sloop wilde overgaan. De plannen vielen echter niet goed bij buurtbewoners. Ook Stiel en de Dirk van Eck-stichting, de Leidse vereniging voor sociale geschiedenis, kwamen in het geweer.

In de zomer van 1991 kwam er hoop op behoud toen wethouder Van Rij bereid bleek de sloopplannen even uit te stellen om alternatieve plannen te kunnen laten ontwikkelen. Die plannen kwamen er, maar ze bleken helaas niet te realiseren. In het najaar van 1993 besloot het Leidse college van B. en W. dat in elk geval de voorgevel van 'Vooruit' zou worden behouden. Voor hergebruik (essentieel voor het behoud van industriële panden) kwam een goede oplossing. De woningbouwvereniging 'Zijl & Vliet' kon 'Vooruit' goed gebruiken als administratiegebouw. Zij betrof het pand na de restauratie in november 1995.

Met het uitbrengen van een positief advies aan B. en W. over de monumentenstatus van de vroegere broodfabriek (dat zeker wordt overgenomen) heeft deze zaak thans een gelukkig einde gekregen.

Wibo Burgers

Oude Rijn 92/94 beschermd

Ook positief was de monumentencommissie over de Stiel-aanvraag tot bescherming van de panden Oude Rijn 92/94, waarin ooit een timmerfabriek was gevestigd. Een bezwaarschrift was binnengekomen van de firma Arcon uit Alphen a/d Rijn in verband met een voorgenomen verbouwing, waarvoor de status van monument problemen zou kunnen opleveren. De commissie besloot evenwel vast te houden aan het positieve advies. Het bezwaarschrift kan worden bekeken in een speciale procedure voor verbouwing van monumentale panden.

"Met alleen Leidse klanten was ik allang failliet geweest"

GLAZENIERSBEDRIJF DULLAART VERLAAT LEIDEN NA 70 JAAR

"Glas is tijdloos. Dat is het mooie. Alleen een echte glazenier kan brandschilderen, glas snijden en glas-in-lood zetten en daar zijn er nog maar zo'n stuk of twintig van in Nederland." Aldus E.L.P. (Edward) Dullaart, die met zijn onderneming Atelier de l'art na zeventig jaar Leiden verliet omdat steeds meer klanten moeite kregen zijn bedrijf aan de Korte Mare te bereiken. Sinds enige maanden heeft de laatste Leidse glazenier zich gevestigd aan de Dorpsstraat in Oegstgeest. „Echt aan Leiden gebonden was ik niet. Hoewel het een monumentale stad is, krijg ik het grootste deel van mijn opdrachten van buiten."

De grootvader van Dullaart begon met een broer op 1 augustus 1927 aan de Langegracht het bedrijf, dat na een aantal jaren verhuisde naar de Narmstraat. Uit die periode is weinig meer bewaard gebleven dan een foto, die de twee oprichters toont voor het pand van hun 'Eerste Leidse Glasslijperij gebrs. Dullaart'. Uit gegevens van de Kamer van Koophandel uit 1942 wordt de onderneming omschreven als 'Gebr. Dullaart glasslijperij, glasverzilvering, glas in lood.' In 1958 verhuist de volgende generatie het bedrijf

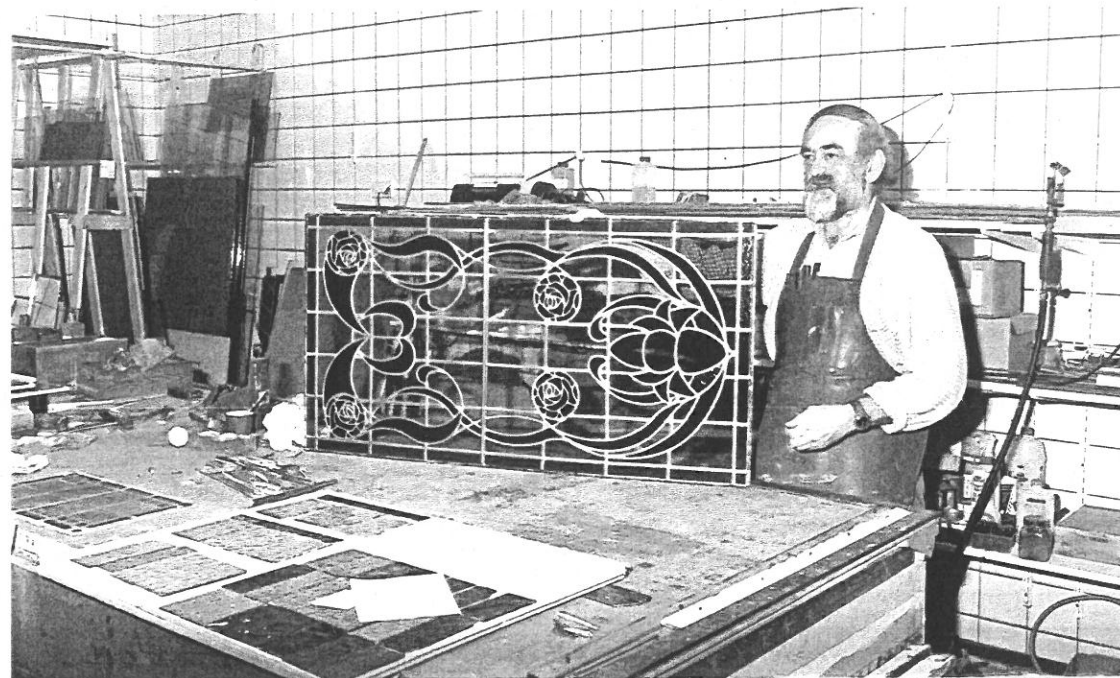
naar de Korte Mare, waar 'het soort van bedrijf tevens omvat; handel in alle soorten glas'. Als de derde generatie de onderneming heeft overgenomen, wordt deze in 1972 gesplitst. Edward Dullaart zet in dat jaar het glas-in-loodbedrijf voort als eenmanszaak onder de naam Atelier de l'art, terwijl zijn broer de glashandel bestiert onder de handelsnaam Fa. Gebr. Dullaart.

"Toen mijn vader in de jaren vijftig de zaak had overgenomen, was er nauwelijks vraag naar glas-in-lood," zegt Dullaart. "In die wederopbouwtijd moest je als ondernemer doen waar je iets mee kon verdienen: glas zetten, glas slijpen, handelen, dat soort werk. Daarom had ik aanvankelijk geen zin om in de zaak te komen, maar nadat ik de tekenacademie en de vrije academie in Den Haag had gedaan, wist ik nog steeds niet wat ik wilde. Zo is het er in 1964 toch van gekomen, maar ook toen lag het glas-in-lood nog helemaal op zijn gat. Men wilde in die tijd grote ramen met veel licht. Pas aan het eind van de jaren zestig begon de glas-in-loodmarkt een beetje aan te trekken." Dullaart leerde het vak van glazenier noodgedwongen in de praktijk. "In Nederland bestaat geen opleiding, alleen in Duitsland, maar die is heel algemeen. Je moet gevoel voor het werk hebben en de rest moet van je ervaring komen. In het verleden heb ik wel mensen opgeleid en ik ben van plan dat weer te gaan doen, want ik krijg het veel te druk. Vroeger had ik mensen in dienst, maar in principe wil ik een eenmansbedrijf blijven. Als je personeel hebt, ben je constant met andere dingen bezig. Ik red het nu net met een paar part-timers." Hoewel Dullaart nog 'een fors aantal jaren' hoopt door te gaan, denkt hij dat het familiebedrijf op termijn niet wordt voortgezet. "Ik heb geen opvolger."

Het atelier aan de Korte Mare, kort voor het vertrek van Dullaart.

Foto Niek Bavelaar

Dullaart toont een zojuist gerestaureerd glas-in-lood-raam in zijn atelier aan de Dorpsstraat in Oegstgeest.

Foto Niek Bavelaar

Academiegebouw

Restauraties van glas-in-loodramen leveren de glazenier veel werk op. "Gemiddeld gaan die zo'n vijftig jaar mee. Daarna moet je glasbreuken gaan herstellen en verloden, nieuw lood aanbrengen. Tegenwoordig is de levensduur wel twee keer zo lang, want zowel de kwaliteit van het glas als van het lood is veel beter geworden. Verder speelt ook een rol dat veel ramen achter een beschermende 'dubbele' laag glas worden gezet. Bij restauraties wordt alles wat kapot is zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat hersteld. Dat betekent bijvoorbeeld dat je oude soorten handgeblazen glas gebruikt. Verder haal ik de foutjes in een patroon er uit. Als in een bepaalde stijl een hoekje verkeerd om zit, of een verkeerd soort glas is gebruikt, verander ik dat. In de praktijk blijkt vaak dat mijn vakgenoten vroeger niet zo nauwkeurig te werk gingen."

Een belangrijke glas-lood-restauratie voerde Dullaart uit in 1989, toen hij in samenwerking met de Rijksgebouwendienst de zogenoemde kabelramen van het academiegebouw aan het Rapenburg onder handen nam. "Het probleem was dat je die kabels niet kon zien, omdat de verkeerde tinten glas waren gebruikt. Die heb ik toen vervangen, zodat de kabels weer zichtbaar werden."

Waarschijnlijk is dat 'foute' glas er rond de oorlogsjaren in gezet, dat kon ik zien aan de kwaliteit van het materiaal." Terwijl vroeger vooral overheden en instellingen opdrachten voor (restauratie)werk verstrekten, krijgt Dullaart tegenwoordig steeds meer particulieren als klant. Daarbij gaat het zowel om restauraties als om nieuw glas-in-lood werk, waarvoor de glazenier ook eigen ontwerpen maakt. "Ik borduur voort op vaste thema's uit verschillende perioden. Vooral Mondriaanstijlen vind ik aardig om te doen. Die blokjes, daar kun je eindeloos mee variëren."

Helaas heb ik daar maar weinig tijd meer voor. De meeste vraag is tegenwoordig naar Art Deco-motieven, zowel in oudere als moderne huizen. Zelfs in flatwoningen heb ik wel glas-in-loodramen aangebracht. Of ik dat niet vreemd vind? Helemaal niet. Waarom zou je zo'n raam niet in een nieuw pand kunnen plaatsen? In een modern huis zet je toch ook oude meubelen?"

Leidse sporen

De monumentale stad Leiden lijkt een vruchtbaar werkterrein voor Dullaart, maar dat blijkt tegen te vallen. "Leiden was een arme stad waar men geen geld over had voor dure restauraties. Dat laatste geldt overigens nog steeds. Als ik alleen maar klanten uit Leiden had gehad, was ik al lang naar de bliksem geweest. Daar zit ik verder niet mee, want ik heb genoeg werk. Vooral in Den Haag heb ik veel werk, in de Jugendstilwijken."

Voor een aantal kerken in Leiden voerde Dullaart restauraties uit, maar aan deze 'frustrerende ervaring' wil hij niet al te veel woorden vuil maken. "Kerken doe ik niet meer, daar heb ik te veel slechte ervaringen mee. Bestuurders van die instellingen hebben totaal geen kijk op projecten waar doorgaans enkele tonnen mee gemoeid zijn. Soms hoor je niks op een offerte, of je moet gaan werken voor een rotprijsje. Als je dan eenmaal bezig bent, moet je om de haverklap stoppen omdat er bruiloften en begrafenissen zijn, waarvan je niet tevoren op de hoogte bent gesteld." Ondanks het feit dat de meeste klanten van Dullaart niet afkomstig zijn uit Leiden, heeft hij in de loop der tijden toch zijn sporen in de Sleutelstad nagelaten. Hij deed onder meer restauratiewerk in de Hartebrugkerk aan de Haarlemmerstraat ('praat me daar niet meer van, dat heeft me alleen maar geld gekost') en maakte ontwerpen voor

glas-in-loodramen van verschillende bekende bedrijven. Zo maakte hij voor de inmiddels verdwenen textiel fabriek van Clos & Leembruggen aan de Langegracht glas-in-loodramen. Daarvan is niet bekend waar ze zijn gebleven. "Toen de fabriek sloot, zijn de ramen met het wapen van directeur Leembruggen er netjes uitgehaald en in kisten gedaan, maar ik weet niet wat er verder mee is gebeurd." Ook voor uitgeverij Brill - het oudste Leidse bedrijf - maakte Dullaart een ontwerp. "Een gebrandschilderd raam met Pallas Athene en Hercules en andere figuren uit de Griekse mythologie." Bij het grote publiek is waarschijnlijk zijn ontwerp voor een ijssalon aan de Steenstraat het meest bekend: een raam met een voorstelling van het San Marcoplein in Venetië. Hoewel hij in de loop der jaren nog veel meer sporen in Leiden naliet, kan Dullaart die niet zoen-twee-drie traceren. "Ik heb maar weinig foto's en archiefmateriaal, want ik ben niet zo nostalgisch aangelegd. Toch zou ik meer moeten

bewaren. Straks is het allemaal geschiedenis."

Eric Jan Weterings
Met medewerking van Niek Bavelaar

Oproep inventarisatie

Mw. M. Perin inventariseert glas-in-loodramen met voorstellingen van industriële- en arbeidsprocessen. Vooral in de jaren twintig en dertig waren deze ramen populair bij het Nederlandse bedrijfsleven. Inmiddels zijn veel van deze objecten alweer verdwenen, terwijl er nog weinig onderzoek naar is verricht. Gegevens zijn welkom bij: Mw. drs. M. Perin, Stalen Enk 16, 6881 BR Velp. Tel. 026-3621750 (na 21.00u).

KEUZENKAMP B.V.
NATUURSTEEN

WAARDIGE MONUMENTEN

DIE EEN GEDACHTENIS UITSTRALEN

HAAGSE SCHOUWWEG 10 A, 2332 KG LEIDEN
FAX: 071 5768403 TELEFOON: 071 5764047

NAAST DE INGANG VAN BEGRAAFPLAATS "RHIJNHOF"

Keuzenkamp B.V. Natuursteen maakte het STIEL mogelijk de volgende gedenkstenen in Leiden te plaatsen:

<i>Eerste Stoommachine Textielindustrie 1816</i>	<i>Zamenhofstraat</i>	<i>1992</i>
<i>Parmentier / Aalders</i>	<i>Langegracht</i>	<i>1995</i>
<i>Coöperatie Vooruit (revisie openingssteen)</i>	<i>Korevaarstraat</i>	<i>1995</i>

Gastkolommen

LEIDEN. STEENRIJK OF STRAATARM?

Oude bestratingen in Leiden worden bedreigd door plannen van de gemeente. Thea Koppenaal vergelijkt de binnenstad met een fraaie stijkkamer, waar het fraaie Perzische tapijt moet wijken voor vaste vloerbedekking. Daarom roept zij op tot actie onder het motto 'Leiden. Steenrijk of straatarm?'

Stichtingen, verenigingen en werkgroepen ontstaan meestal wanneer er sprake is van een bedreigde soort in de natuur of cultuur. Dit schrijven is geheel en al in dienst van de nog overgebleven bestratingen van honderd jaar en ouder in de beschermde binnenstad van Leiden.

De nota Buitenruimte Binnenstad van het project Binnenste Beter schrijft over de meest historische stadsgedeelten zoals de omgeving Pieterskerk-Gerecht, Hooglandse Kerk-Burcht en het centrale gedeelte van De Camp: 'Deze onderscheiden zich van de rest van de stad, doordat de historie hier zo pregnant aanwezig is dat conserveren ervan geboden is. Een binnenstad met een zo rijke historische erfenis fungeert als boegbeeld voor de hele gemeente.'

Bewoners van deze mooie wijken besteden veel geld en tijd aan onderhoud en restauratie van hun panden en stoepen. Zij moeten zich aan heel wat regels houden van bijvoorbeeld monumentenzorg. Waarom de gemeente zelf niet?

In naam van de vooruitgang van onze maatschappij zijn al heel wat stenen gelicht en heilige huisjes afgebroken. De nu nog overgebleven best bewaarde 'Stijkkamers' van Leiden hebben namelijk een straatvloer die blijkbaar niet beschermd is! Een gat in de markt voor de gemeente Leiden om huis te houden. Werk en geld liggen op de loer om het dure Perzische tapijt van onze stijkkamers te bespringen en te doorsnijden met molgoten of van gevel tot gevel te bestraten met vaste vloerbedekking.

De stijkkamers worden bedreigd. De nieuwe plannen van de gemeente negeren oude straatprofielen. De

originele blauw/rode Rijnformaat klinker wordt wegbestemd. De plannen laten nieuwe rode Waalformaat klinkers zien, waar deze van oorsprong niet voorkomen. De nieuwe rode klinkers vertonen de neiging om gelijkmatig grauw te worden. Zie bijvoorbeeld de Beestenmarkt en de Morsstraat.

De nota Buitenruimte Binnenstad laat alle ruimte voor een verantwoorde restauratie. Zo niet de nieuwe plannen van de gemeente die onlangs gepresenteerd werden voor de Pieterskerkwijk. De monumentencommissie is ontzet over deze plannen. Deze commissie heeft echter alleen een adviserende functie binnen de gemeente. Wanneer de gemeente haar beschermde binnenstad, waarvan de straat een onlosmakelijk deel is, niet beschermd, moeten de bewoners de straat op om actie te voeren. Vandaar de werkgroep: Leiden steenrijk of straatarm.

T. Koppenaal.

Beschuisteeg 9
2312 JT Leiden

OORVERDOVENDE STILTE ROND MEELFABRIEK

Het onderzoek naar mogelijkheden tot herbestemming van meelfabriek De Slentels heeft in de afgelopen maanden bij Stiel de nodige pennen in beweging gebracht. In een nota wordt het onderzoek van bureau Rappange & Partners positief ontvangen, terwijl ook de door Stiel ingestelde Commissie van Bijstand en Advies Leidse meelfabriek de hoofdlijn van het in opdracht van de gemeente Leiden opgestelde rapport onderschrijft. Herbestemming van het complex aan de Oosterkerkstraat is mogelijk, zo luidt de al eerder bekend geworden centrale boodschap van Rappange. Stiel heeft de gemeente haar nota over Rappange toegestuurd, maar een reactie is tot dusver uitgebleven. Volgens een betrokken ambtenaar is 'geen actie meer te verwachten' voor de raadsverkiezingen van volgend voorjaar.

In de conclusie van haar nota constateert Stiel onder meer het volgende. 'Het rapport Rappange is in de eerste plaats een haalbaarheidsstudie die aantoonde dat er een redelijke middenweg bestaat tussen extreme oplossingen zoals enerzijds sloop en anderzijds bewaren en bevriezen van het gebouw door een museale bestemming. De studie laat zien dat met veel respect met monumentale waarden van het complex kan worden omgegaan, maar dat deze waarden niet voor 100% buiten schot kunnen blijven. Dat is aanvaardbaar.' In een bijlage van de nota constateert de Commissie van Bijstand en Advies dat 'ondanks het slopen van enkele onderdelen de herkenbaarheid van het complex van buiten intact blijft.' De commissie besluit haar aanbevelingen als volgt: 'Het zal van de politieke wil binnen de Leidse gemeenschap afhangen of de gemeente de, voor het behoud van een industrieel monument doorgaans noodzakelijke, financiering bereid is op te brengen. De commissie pleit hiervoor. (...) Aan het bestuur van Stiel adviseert de commissie om de conclusies van Rappange in grote lijnen te ondersteunen en daartoe een aansprekende toelichting op het nogal summier gestelde rapport te schrijven. Daarmee worden twee doeleinden gediend: het gunstig stemmen van de huidige eigenaar, van wie veel zal afhangen, en de bespoediging van de procedure van aanwijzing als monument.'

Stiel heeft haar nota over het Rapport Rappange aangeboden aan het Leidse College van B en W. H. Budel schrijft daarin onder meer: 'Met het opdragen van een veel geld, tijd en energie vergend haalbaarheidsonderzoek is, naar onze mening, feitelijk al een voorwaardelijke keuze gedaan voor behoud van de meelfabriek. (...) Wij zijn teleurgesteld omdat u niet rechtstreeks voorstelt de meelfabriek te behouden. Immers, zo trekt u niet de consequenties uit de resultaten van het door u zelf opgedragen onderzoek.'

Inmiddels is duidelijk dat een inhoudelijke reactie van de gemeente waarschijnlijk pas na de raadsverkiezingen is te verwachten.

Eric Jan Weterings

'HERBOUW VAN NELLE NIET AAN DE ORDE'

Hoever kun je gaan bij de herbouw van monumenten? Dat was de belangrijkste vraag op een enige maanden geleden in Nijmegen gehouden studiedag met als thema 'Nieuw leven in Oude Structuren'. In Leiden werd enige tijd geleden de discussie door Stiel-voorzitter H. Budel aangezwengeld, toen hij pleitte voor herbouw van het voormalige Van Nellepand aan de Aalmarkt. Architect Reinier Verbeek geeft een impressie van de door de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg georganiseerde dag.

Directeur A. Asselbergs van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg schetste het dilemma dat bij elke herbouw van een monument opdoemt: reconstrueren of oude aanpassingen behouden? Een groot probleem is volgens Asselbergs dat de monumentenzorgers nog niet genoeg geoefend zijn in het formuleren van argumenten voor behoud, restauratie, hergebruik, herbestemming en eventueel herbouw. Voor het tot een duidelijke afweging komt, ontstaat meestal een banale strijd tussen voor- en tegenstanders. Alle partijen zouden zoveel mogelijk kennis in de strijd moeten werpen, om een zinvolle discussie te kunnen voeren.

Professor W. Demslagen stelde vast dat herbouwen van een geheel verdwenen monument over het algemeen niet acceptabel is. Dit zou alleen kunnen bij verwoesting door bijvoorbeeld brand, terwijl voldoende gegevens over het betreffende object aanwezig moeten zijn. Ook 'historiserend' bouwen wees hij af, vooral om stedenbouwkundige redenen. Herstel van een verwoest stadsbeeld kan beter door met aandacht voor maat, schaal, structuur etc. nieuw te bouwen.

De Delftse hoogleraar F. van Voorden zag minder belemmeringen voor herbouw. Als natuurkrachten of oorlog verwoestingen hebben aangericht, moet dat volgens hem mogelijk zijn. Als voorbeelden noemde hij de Kop van Zuid en Pakhuis St. Job in Rotterdam en een aantal terrassen bij een slot in Maastricht, die hij reconstrueerde aan de hand van bodemonderzoek.

Ik ben van mening dat per geval bekeken moet worden of tot herbouw moet worden besloten. Te vaak wordt in de discussies nog onvoldoende gekeken naar de aanwezige architectonische- stedenbouwkundige- historische- en andere waarden. In de praktijk betekent dat bijvoorbeeld dat het verval van de Van Nelle-fabriek in Rotterdam met de huidige technieken bestreden zou moeten worden. Een complete reconstructie van het reeds lang geleden gesloopte complex van Van Nelle aan de Aalmarkt in Leiden is volgens die criteria niet aan de orde.

Reinier Verbeek

VOORMALIG VAN GEND EN LOOS GEBOUW WAARDEVOL MONUMENT

De Taakgroep Selectie van Stiel heeft bescherming als gemeentelijk monument gevraagd voor het vroegere gebouw van Van Gend en Loos aan de Rijsburgersingel 78/79. Het rond de eeuwisseling in chalet-stijl opgetrokken pand heeft een hoge wetenschappelijke- en herinneringswaarde, zo meent de Taakgroep.

Historisch is niet veel bekend over dit gebouw. Aan de gevelsteen is te zien dat het pand aan de Singel is gebouwd in 1897. In 1930 is diverse keren vergunning aangevraagd door de Texas Company voor het plaatsen van een benzinetank van 6000 liter op telkens verschillende plaatsen. Op de aanvraag staat het pand aangegeven als stal en garage met bovenwoning.

In 1931 is vergunning aangevraagd om het bestaande pakhuis en bovenwoning uit te breiden met een garage (de grote aanbouw van één laag achter het pand). In 1936 is een vergunning verleend voor uitbreiding met een benzinepomp. Over de bouwkundige aspecten het volgende. Het gaat hier om een bakstenen gebouw met geschilderde spekbanden van kunststeen en grote dakoverstekken met houten ornamenten, onder invloed van de zogeheten chalet-stijl. De voorgevel heeft twee vooruitspringende gedeelten, van

Foto Wibo Burgers

twee bouwlagen met boven de vooruitspringende gedeelten topgevels. De bakstenen gevel is gemetseld in kruisverband met op de begane grond een natuurstenen plint en kunststenen aanzet- en sluitstenen, vensterbanken en cordonlijst.

In het grote vooruitspringende gedeelte bevond zich een vrij moderne garagedeur, in het tussen gedeelte een loopdeur naar de woning erboven en in het linker gedeelte dubbele openslaande deuren naar de voormalige stallen. Boven de garagedeuren is een origineel gietijzeren bord aangebracht met het opschrift 'Van Gend en Loos'.

Op de eerste verdieping twee schuiframen boven de garagedeur en een schuifraam boven de loopdeur, alle drie voorzien van een metselwerken latei met zeer uitgesproken rondingen. Boven de openslaande deuren, met aan de bovenzijde een drukboog ingevuld met siermetselwerken vlak en een hijsbalk erboven. Boven de twee ramen een gevelsteen: 1897.

Sierbol

De kap heeft twee topgevels met geornamenteerde timmerwerken overstekken in chaletstijl en beëindigd door een zinken sierbol. Boven het tussenlid een dakkapelletje met grote overstekken in zink en hout. De dakpannen zijn geglazuurde kruispannen.

Momenteel wordt het pand gebruikt als woning en werkplaats. De staat van onderhoud is slecht, maar het pand wordt thans door de eigenaar opgeknapt. Dit gebouw is een mooi voorbeeld van bouwen uit de periode rond de eeuwisseling, met wetenschappelijke en herinneringswaarde waar het gaat om respectievelijk bodendiensten en chalet-stijl. De esthetische waarde is hoog, de gebruiks- waarde wordt nog elke dag bewezen.

Taakgroep Selectie

BESCHERMING SCHELTEMA GEVRAAGD

Het Scheltema-complex op de hoek van de Oude Singel en de Marktsteeg wordt volgens Stiel 'ontoelaatbaar verwaarloosd.' De stichting heeft daarom Burgemeester en Wethouders van Leiden per brief gevraagd om de eigenaar aan te zetten tot behoorlijk onderhoud. Stiel wijst in haar schrijven op de status van het pand als gemeentelijk monument, dat bovendien op de nominatie staat voor de Rijkslijst. Verder is het Scheltema-complex een mooi voorbeeld van de vroegervoor Leiden karakteristieke (textiel-)nijverheid tussen woonhuizen.

De brief kreeg veel aandacht in de plaatselijke media. Een officiële reactie van de gemeente laat nog op zich wachten. Wel liet een woordvoerder weten dat tot verrassing van de plaatselijke bestuurders het Scheltema-complex recentelijk van eigenaar blijkt te zijn veranderd. De nieuwe eigenaar was niet bereikbaar voor commentaar op de brief van Stiel.

EJW

Bollenstreek ontdekt eigen erfgoed

'WEES ZUINIG OP DE BOLLENSCHUREN'

De Bollenstreek heeft zijn eigen cultuur-historisch erfgoed ontdekt: de bollenschuren. Er is het laatste jaar een toenemende belangstelling voor deze uiterst functionele gebouwen, die zeer karakteristiek zijn voor deze regio. Voor het behoud en hergebruik van deze schuren ijvert architect Jos Warmenhoven uit Voorhout al enkele jaren. "Wees zuinig op de bollenschuren", zegt hij bij herhaling tegen de bollenboeren. En het ziet er naar uit dat hij langzaam maar zeker de wind meekrijgt. De bloembol kwam al in de tweede helft van de zestiende eeuw naar ons land vanuit Azië. Pas vanaf de helft van de vorige eeuw ontwikkelde de bloembollencultuur zich in het gebied tussen Haarlem en Leiden. De omstandigheden waren hier gunstig: de kalkrijke zandgrond bleek zeer geschikt voor deze teelt, de duinen vormden een natuurlijke bescherming tegen de wind en de regeling van de waterstand was verzekerd door molens en gemalen. Ook tegenwoordig breidt de handel in bloemenbollen zich nog uit. Er zijn zelfs nieuwe teeltcentra, bij voorbeeld in de IJsselmeerpolders. Het teeltproces verloopt als volgt. In het najaar worden de bollen geplant. Tijdens de winter worden de vaak beschut gelegen velden met stro gedekt om de bollen tegen de kou te beschermen. In de lente gaan de

bloemen bloeien, waarna ze worden 'gekopt': de bloem wordt bovenaan de steel afgesneden. Vervolgens sterven de planten af op het veld, waardoor de bol in plaats van de bloem de gelegenheid krijgt alle energie op te nemen en zich te vermeerderen.

In de zomer worden de bollen gerooid en in grote manden verzameld. Daarna begint het pellen, waarbij de nieuwe bolletjes van de oorspronkelijke bol worden gehaald. De nieuwe bolletjes zijn het plantgoed voor het volgende jaar, de oorspronkelijke bollen worden verkocht, na in de bollenschuren gesorteerd en gedroogd te zijn.

Drogen

De bollenschuren hadden in dit teeltproces een belangrijke functie: het drogen. De eerste schuren werden gebouwd in de periode 1880-1910. Ze waren meestal van hout. De bollen werden gedroogd op stellingen. Die stellingen maakten vaak deel uit van de constructie. Natuurlijk zaten in de muren veel ramen en luiken om goed te kunnen ventileren. Deze oudste bollenschuren hebben vaak een zadeldak of een mansardekap.

De latere schuren waren veelal van steen en kregen twee of drie verdiepingen, maar dan met een plat dak. Vanaf 1920 werden de bollen in cellen behandeld, ventilatie was dus minder nodig en de ramen en deuren werden kleiner. Na 1950 werden bollenschuren vaak vrij indeelbare ruimten, met grote overspanningen in staalconstructies. De functie van het drogen is er niet langer aan af te lezen.

Maar er is meer dan alleen de bollenschuren. De 'bloembol-

Kwekerswoning in Voorhout, genomineerd als rijksmonument.

Bollenschuur in Voorhout

lenarchitectuur' omvat ook fraaie woningen van bollenkwekers, daterend van rond de eeuwwisseling, en gebouwen van instellingen op het terrein van de bloembollencultuur. Vanaf de jaren twintig zorgden vaak architecten voor de ontwerpen voor de gebouwen, vooral toen bleek dat een bijzondere bollenschuur het goed deed bij de buitenlandse bollenkopers.

In de afgelopen jaren zijn talloze bollenschuren gesloopt. Bij een inventarisatie aan het eind van de jaren tachtig in het kader van het Monumenten Inventarisatie Plan (MIP) kwamen de onderzoekers tot ongeveer honderd bollenschuren, die behouden zouden kunnen worden.

Warmenhoven heeft in 1995/1996 deze lijst nagelopen. "Er waren er al heel wat verdwenen", weet hij, "ik schat dat er zo'n tien procent per jaar wordt gesloopt." Hij voegt eraan toe: "Dit jaar zijn er zeker al een stuk of tien omver gegaan, waaronder een fraaie bollenschuur vlak achter de Keukenhof."

Niet ontevreden

Toch is de architect niet helemaal ontevreden over zijn activiteiten voor het behoud van bollenschuren in de afgelopen twee jaar, ook al is er nog veel te doen.

"Ik heb flink rondgetoeterd, lezingen gehouden en met de provincie en gemeentebestuurders gepraat. Er is sprake van een positieve verandering, velen hebben meer oog gekregen voor de bollenschuren: zeer functionele gebouwen met een eigen schoonheid." Enkele van deze gebouwen zijn intussen genomineerd voor de rijksmonumentenlijst, maar echte bescherming is er nog niet.

Warmenhoven denkt dat het volledig verdwijnen van de

oude bollenschuren de dood voor de streek zou zijn. "Dat zou net zoiets zijn als Kinderdijk zonder molens" zegt hij, "dat mag niet gebeuren."

Voor de Monumentencommissie Voorhout, waarvan hij deel uitmaakt, heeft hij een boekwerkje samengesteld over wat er nog is. Wat hij heel graag zou willen, is een beleidsplan van de streek voor behoud en hergebruik van de bollenschuren. Maar dan zouden wel alle tien bollengemeenten mee moeten doen, bij voorbeeld via het Samenwerkingsorgaan Duin- en Bollenstreek.

Zo zou een aantal richtlijnen moeten worden opgesteld voor behoud en hergebruik van bollenschuren. Warmenhoven: "De gemeenten zouden extra subsidiepotjes moeten maken voor bol-

lenarchitectuur, een bureau zou moeten nagaan of er voor bepaalde objecten toeristische mogelijkheden zijn en er zou een stichting tot behoud van bollenschuren moeten komen." Voorlopig kan Jos Warmenhoven dus nog verder.

Wibo Burgers

BUDEL BREEKT BIJ LUSTRUM LANS VOOR STRAATMEUBILAIR

Gietijzeren lantaarnpalen, putdeksels, transformatorhuisjes, telefooncellen, bestrating en verkeerszuilen. Het zijn slechts een handvol voorbeelden van historisch straatmeubilair die ook deel uitmaken van het erfgoed van bedrijf en techniek. Voorzitter Henk Budel pleitte tijdens een recentelijk gehouden lustrumbijeenkomst van Stiel voor behoud van deze in hoog tempo verdwijnende karakteristieke objecten.

'Straatmeubilair' is misschien een wat te beperkte term, als je bedenkt dat recentelijk bijvoorbeeld in Brabant een stuk 19e eeuwse klinkerweg tot Rijksmonument is verklaard, zo betoogde Budel. Daarom lijkt het hem beter om de omschrijving 'erfgoed van bedrijf en techniek van de openbare ruimte' te gebruiken. Hoewel veel van dat erfgoed al is gesloopt, zijn er - ook in Leiden - nog positieve uitzonderingen te vinden.

Als voorbeelden noemde Budel een aantal originele vierkante gietijzeren lantaarnpalen van ongeveer een eeuw oud, die nog op het Pieterskerkhof staan. Andere voorbeelden zijn de 19e eeuwse overkapping van de Koornbrug over de Nieuwe Rijn en de fontein op de Vismarkt. Verder is er in Leiden iemand die een collectie van 43 gaslantaarns in zijn tuin heeft staan.

Behoud van verdwijnende sporen van materiële cultuur in musea en andere (privé-)verzamelingen heeft echter als nadeel dat de samenhang tussen straatmeubilair en de omgeving verloren gaat. Een aardige oplossing voor dit probleem is te vinden in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, waarnaar de uit 1909 daterende drogisterij van Christiaan Vedder van de Hogewoerd is overgebracht. Voor dat pand komt binnenkort een typisch Leidse vierkante gaslantaarn te staan.

Hoewel maar weinig verouderde objecten van bedrijf en techniek in de openbare ruimte bewaard kunnen worden, is er volgens Budel meer mogelijk dan thans in Leiden gebeurt. De consoles van de bovenleiding van de reeds lang verdwenen Blauwe Tram zoals die nog aan gevels van de Hogewoerd te vinden zijn, zouden gekoesterd moeten worden. En de karakteristieke ronde transformatorzuil die tot enkele jaren geleden op het Vrouwenkerkplein stond,

hoort niet langer bij het EWR te worden opgeslagen. Die zuil dient volgens Stiel als onderdeel van de reconstructie van het plein zo snel mogelijk op haar oude plaats terug te keren.

Eric Jan Weterings

Voorzitter R. Mantel van de LVI Leidse Vereniging van Ondernemers (links op de foto) ontving op 24 oktober uit handen van H. Budel het eerste exemplaar van het jubileumnummer van Stielz. Plaats van handeling was Molen de Heesterboom aan de Haagweg, een van de oudste Leidse industriële monumenten. Daar hieven ongeveer zestig donateurs van Stiel en andere belangstellenden het glas op het tweede lustrum van de stichting.

Foto Niek Bavelaar

EINDE VOOR 'VASTGELEGD'

De reizende fototentoonstelling 'Vastgelegd voor het vergaat' heeft haar laatste etappe afgelegd. Op 14 november zijn de foto's van monumenten van bedrijf en techniek in Rijnland en Bollenstreek verwijderd uit het Kunsthistorisch Instituut van de Leidse universiteit. De ingelijste foto's zijn in bewaring gegeven bij het Leidse Gemeente-archief. Ruim een jaar lang is de expositie op verschillende plaatsen in de regio te zien geweest. Van de fraai uitgevoerde catalogus is nog een beperkt aantal exemplaren verkrijgbaar bij het secretariaat van Stiel.

STABIEN EN BOEI NIEUWE MONUMENTENZORGERS

Het succesvolle project '1996 Jaar van het industrieel erfgoed' heeft geleid tot de oprichting van twee nieuwe organisaties: 'Stabien' (Stichting Service- en Adviesbureau Industrieel Erfgoed) en 'Boei' (Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed).

Behoud en beheer van roerende industriële objecten is de voornaamste doelstelling van het recentelijk opgerichte Stabien. De stichting houdt zich bezig met onderzoek, inventarisatie, documentatie, registratie en waardestelling. Dat gebeurt door een klein kernbureau dat zowel zelf projecten ter hand neemt, als opdrachten van derden uitvoert. Stabien is een onafhankelijke instelling zonder winst-oogmerk, die zoveel mogelijk wil samenwerken met andere organisaties.

Stabien heeft in haar korte bestaan al een aantal activiteiten ontplooid. Voorlopig is het bureau doende met de ontwikkeling van een register voor historische railvoertuigen, terwijl een onderzoek naar het erfgoed van de aardoliewinning in Noordoost Nederland reeds is afgerond. Daarnaast beheert Stabien diverse registers op het terrein van industrieel erfgoed en aanverwante zaken. Het in samenwerking met de Federatie Oud-Nederlandse Vaartuigen (FONV) gemaakte register Varende Monumenten is hiervan het belangrijkste.

Op korte termijn wil Stabien beginnen met de historische documentatie van machines en apparaten. Daarmee is haast geboden, omdat veel kennis over bijvoorbeeld blauwdrukken, ontwerptekeningen en handboeken voor werkplaatsen alleen bij (oudere) personen berust. Verder wil Stabien onder meer bedrijfsfilms gaan inventariseren en lespakketten en lezingenprogramma's samenstellen.

Het voornaamste doel van Boei is industriële monumenten duurzaam in stand te houden door er een nieuwe functie voor te vinden. Op termijn moet die nieuwe bestemming economisch rendabel zijn, om te voorkomen dat eigenaren afhankelijk worden van subsidies. Voorwaarde is wel dat de belangrijkste kenmerken van een 'hergebruikt' gebouw behouden blijven.

Naar het voorbeeld van de in diverse plaatsen actieve maatschappijen voor stadsherstel is voor Boei de vennootschapsvorm gekozen. Dat betekent dat de organisatie streeft naar 'een marktgerichte aanpak', waarbij haar projecten worden gefinancierd door middel van aandelenkapitaal. In een brochure laat de organisatie weten te streven naar 'een professionele monumentenzorg.' 'Hiertoe zal Boei een aantal industriële monumenten ontwikkelen, waardoor zij landelijk een gidsfunctie kunnen vervullen.'

Stabien, Plompetorengracht 9, Postbus 200, 3500 AE Utrecht. Tel. 030-2536492, fax 030-2538733.

Boei, Westerdorpstraat 68 Hoevelaken, Postbus 15, 3870 DA Hoevelaken. Tel. 033-2539535, fax 033-2539595.

Eric Jan Weterings

STAL WIL MEER AMBACHTEN IN REMBRANDTKWARTIER

De mede door Stiel opgerichte Stal, de Stichting Levend Ambacht Leiden, constateert weer enige beweging in de plannen voor het Rembrandtkwartier. Eerder dit jaar vroeg Stal aandacht voor dit aantrekkelijke gebied in de stad, dat volgens de stichting onder meer geschikt is als vestigingsplaats voor ambachtelijke bedrijfjes.

Momenteel bevinden zich in het Rembrandtkwartier al een smederij, een schoenmakerij en een wagenmakerij. De eerste twee bedrijfjes konden enige jaren geleden dankzij Stal worden behouden. Verder zijn in de wijk onder te vinden de Kweekschool voor Zeevaart, de historische haven, molen de Put, het Modelbouwmuseum en de geboorteplek van Rembrandt.

De suggesties van Stal werden eerder dit jaar goed ontvangen door het Leidse gemeentebestuur, waarna een aantal bestuurders van de stichting met wethouder P. Langenberg een fietstocht door de wijk maakte. Het overleg werd daarna voortvarend voortgezet in een werkgroep 'Kleine ambachten', maar het laatste halfjaar is er niet veel meer gebeurd.

Dat is mede het gevolg van de lange tijd moeizaam verloopende gesprekken over de toekomst van het Modelbouwmuseum, maar daar lijkt momenteel weer wat beweging in te komen. Verder hebben bewoners laten weten de Rembrandtplaats te willen (laten) opknappen.

Het gaat dus weer de goede kant op. Stal is al lange tijd op zoek naar een locatie voor een drukkerijmuseum in oprichting. Hopelijk kunnen we dat in deze buurt een plaats geven.

Joop Gijsman
voorzitter Stal

JAARVERGADERING FIEN IN LEIDEN

De Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (Fien) hield op 8 november haar jaarvergadering in Leiden, waarbij Stiel optrad als gastheer. Doel van de federatie is het onderhouden van de onderlinge contacten tussen plaatselijk en regionaal actieve stichtingen voor industrieel erfgoed. Daarnaast ondersteunt Fien het werk van de aangesloten organisaties door kennis en informatie beschikbaar te stellen.

Stiel bood de deelnemers een rondvaart aan langs een aantal van de vele Leidse industriële monumenten die vanaf het water zo prachtig zijn te bewonderen. Natuurlijk ontbrak de meelfabriek niet op het programma, terwijl vertegenwoordigers van de Stichting Fabrieksschoorstenen nog een enkele gemetselde schoorsteen getoond kon worden. De aansluitende vergadering werd vooral benut om onderling informatie uit te wisselen.

Joop Gijsman

STICHTING WIL BEHOUD OUDE FABRIEKSPIJPEN

'Alle pijpen zijn verdwenen, in fabrieken wordt gewoond...' Een dichtregel van de cabaretier Willem Wilmink over het verval van Enschede als fabrieksstad. En inderdaad, er kan geen twijfel over bestaan: de gemetselde fabrieksschoorsteen heeft afgedaan. Onlangs is dan ook de Stichting Fabrieksschoorstenen (STIF) opgericht die zich wil inzetten voor het behoud van een representatieve selectie van fabrieksschoorstenen.

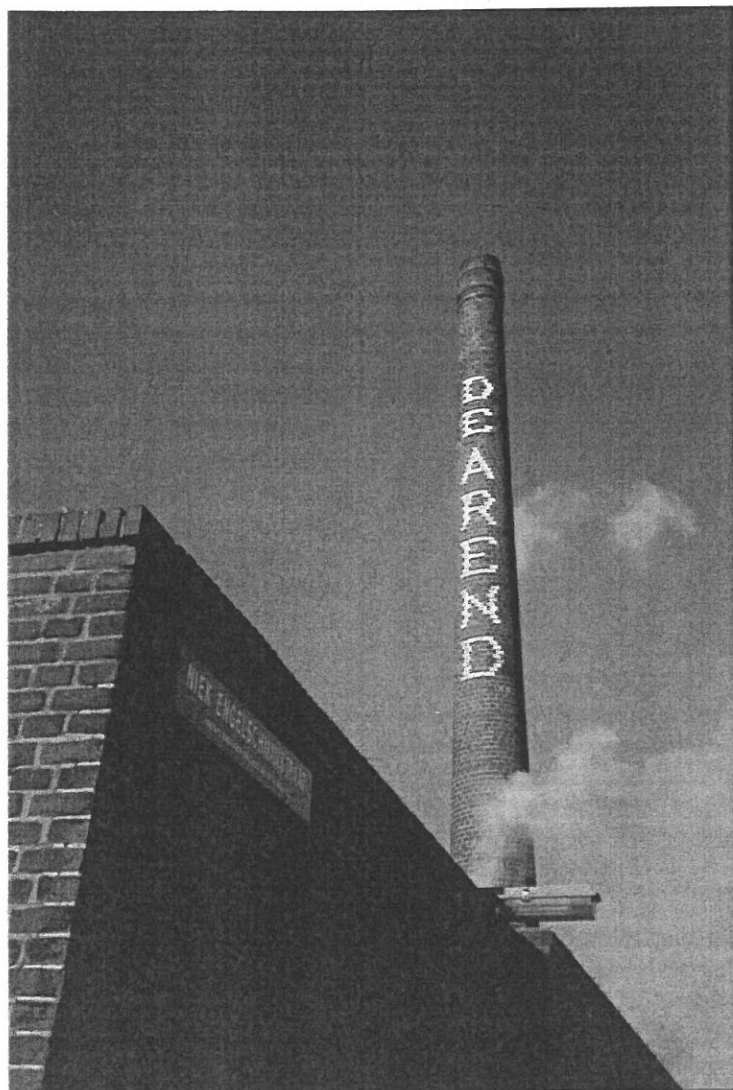
Bij het gebruik van stoommachines diende de schoorsteen

voor de afvoer van de ver-brandingsgassen, die vrijkomen bij het stoken van de ketel van een stoommachine. Ook moest de schoorsteen zorgen voor voldoende 'trek'. De regel was: hoe groter de ketel, hoe hoger de schoorsteen.

Voor 1895 was het bouwen van ronde schoorstenen een moeizame klus, want de recht-hoekigstenen moesten afgehaakt worden. Nadien kwamen de zogeheten radiaalstenen in gebruik. Die hebben de vorm van een taartpunt en afhakken was dus niet meer nodig.

Niettemin bleef het bouwen van een ronde schoorsteen een karwei voor specialisten. Er waren in ons land twee grote ondernemingen, die de schoorsteenbouw voor hun rekening namen: de firma De Ridder & Co. uit Den Haag en het Limburgse bedrijf Canoy & Herfkens. Daarnaast waren er nog enkele kleinere firma's, die zich met schoorsteenbouw bezig hielden.

Uit archiefstukken blijkt dat de twee belangrijkste ondernemingen elkaar felle concurrentie aandeden. De aantallen gebouwde schoorstenen, die in de prospecti voorkomen, lijken dan ook niet steeds even betrouwbaar. Zo bouwde alleen De Ridder al in Leiden zo'n zestig fabrieksschoorstenen in de periode 1880-1950. Een recente

De schoorsteen van Wasserij De Arend in Leiden, nog steeds in bedrijf.

inventarisatie, uitgevoerd door de Taakgroep Selectie van Stiel, wijst uit dat Leiden in deze dagen nog slechts een vijftal oude fabrieksschoorstenen telt.

Zonder steiger

De Ridder's Eerste Hollandsche Schoorsteen-Steenfabriek uit Den Haag met een eigen steenfabriek in Leiden, gelegen aan de Haagsche Schouw aan de Rijn, maakte er reclame mee dat 'onze schoorstenen worden gebouwd zonder steiger, binnen, door bekwame monteurs die uitsluitend schoorstenen bouwen en hunne jarenlange ervaring waarborgt soliditeit (zie onze vele attesten en referentiën van uitgevoerde werken).'

De Ridder maakte gebruik van een speciaal soort radiale vormsteen, voorzien van kleine gaten. 'Die worden uitsluitend in onze schoorsteenbouw gebruikt en ze verdienen de voorkeur boven iedere andere soort.'

Inde jaren zestig kwam er langzaam maar zeker een eind aan de bouw van bakstenen fabrieksschoorstenen. Eerder werd trouwens al beton en metaal gebruikt voor de bouw van bedrijfsschoorstenen, zeker wanneer een grote hoogte was vereist.

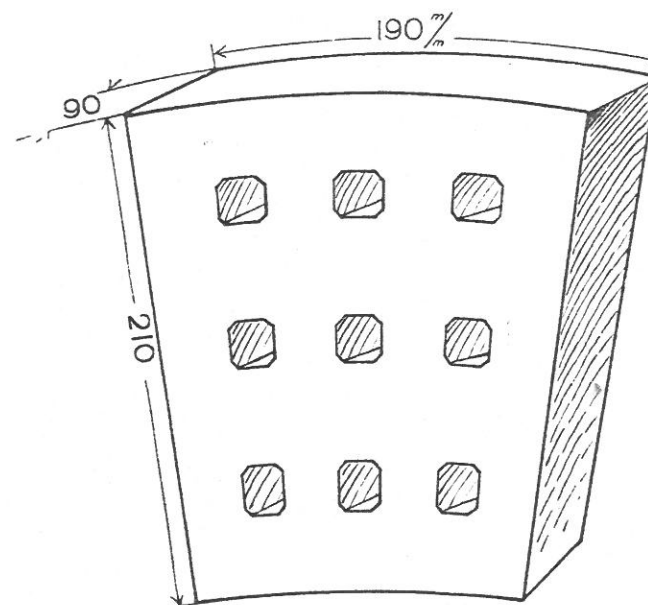
Tienduizend

Volgens schattingen zijn er in de periode 1880-1960 ongeveer tienduizend fabrieksschoorstenen in ons land gebouwd. Daarvan kwam zeventig procent voor rekening van de twee grote bouwers: De Ridder en Canoy & Herfkens. In onze dagen zijn er nog ongeveer vijfhonderd over.

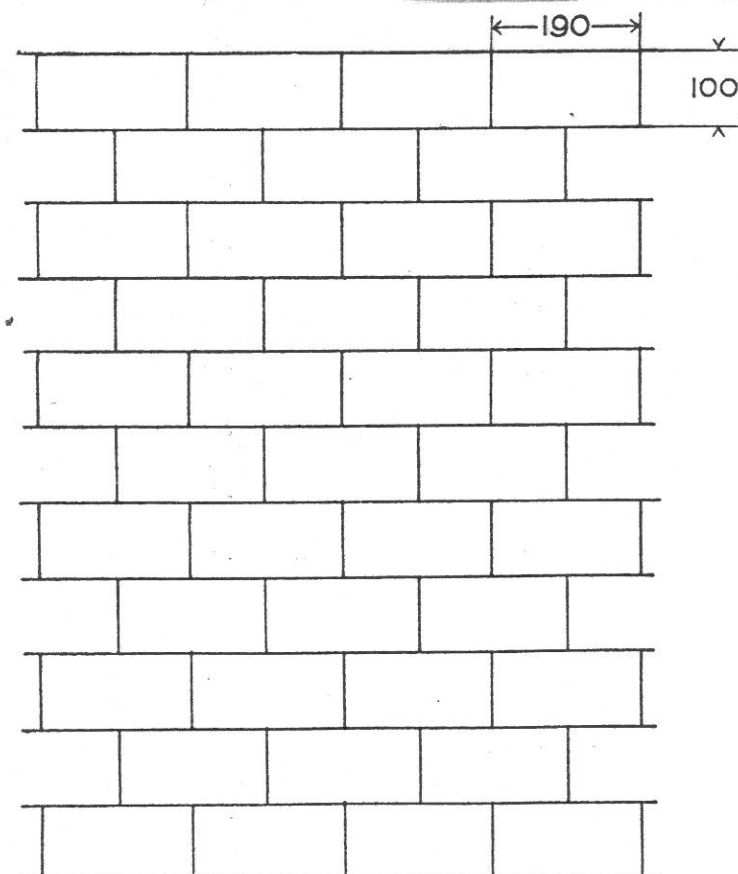
Op een onlangs gehouden symposium over fabrieksschoorstenen bleek dat het behoud van de oude pijpen niet zo'n eenvoudige zaak is. De fabrieksschoorstenen hebben vooral te lijden van binnendringend water. De pijp wordt van binnen aangetast en zonder onderhoud gaat de schoorsteen snel achteruit. Het is dan ook zaak de bovenkant van de pijp af te dekken en aan de onderkant te zorgen voor een goede beluchting.

De Ridder & Co. — 's-Gravenhage.

Steensoorten en metselverband.

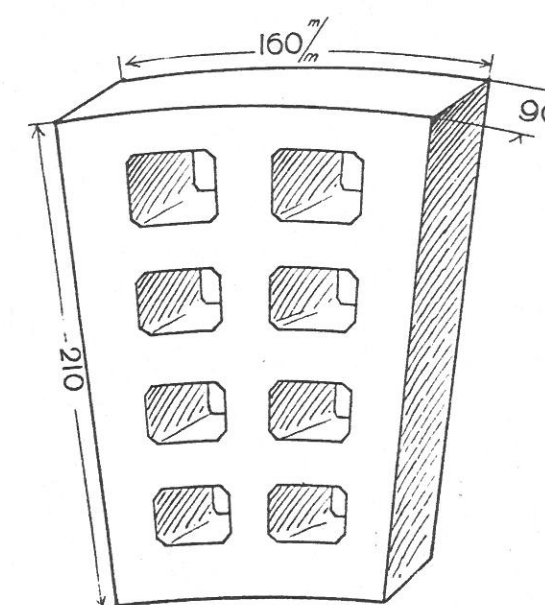
Radiale steen met gaten
fabrikaat DE RIDDER & Co.

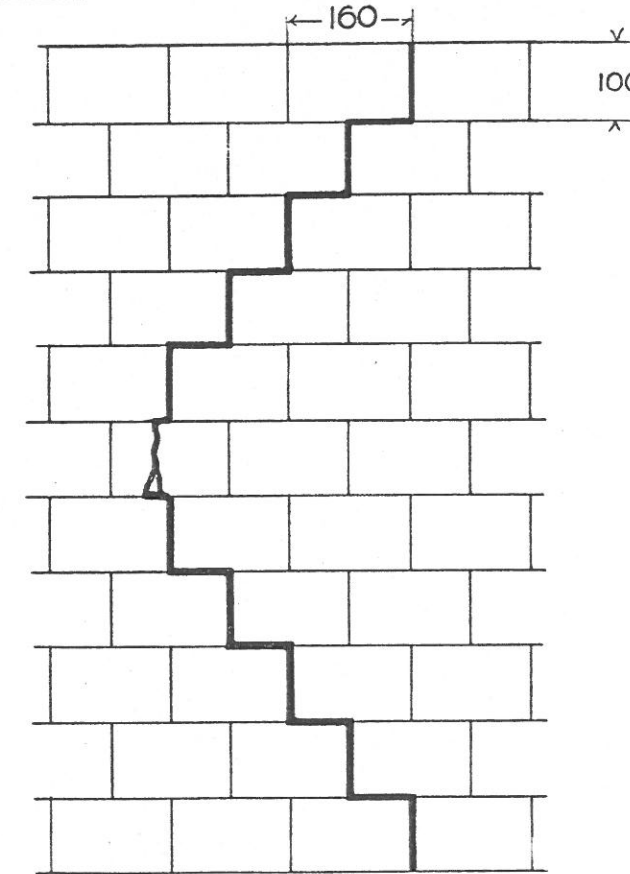
Metselverband „DE RIDDER & Co.”

(zooals het behoort te zijn).

(De kophoogte moet de helft der kopbreedte zijn).

Radiale steen met gaten
van andere Schoorsteenbouwers.

Metselverband van anderen

(zooals het niet behoort te zijn).

Herbestemming is voor het behoud van industrieel erfgoed een belangrijk gegeven. Maar fabrieksschoorstenen kunnen moeilijk een andere bestemming krijgen. Niettemin zijn er voorbeelden van oude fabrieksschoorstenen, die te pronk staan temidden van woonbebouwing. Dat is bij voorbeeld het geval met de fraaie schoorsteen van de vroegere textielfabriek BeKa in Tilburg.

Volgens drs. P. Nijhof, coördinator industrieel erfgoed van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is voor het behoud van oude fabrieksschoorstenen een plaatselijk draagvlak onontbeerlijk. Een belangrijk obstakel voor onderhoud is uiteraard het geld. Oude, niet gebruikte schoorstenen kosten geld en ze leveren niets op, is de redenering.

Sinds kort zijn er echter ook voor fabrieksschoorstenen, die rijksmonument zijn, mogelijkheden voor een onderhoudssubsidie.

Zo kan de eigenaar van een dergelijk monument volgens de geldende onderhoudsregeling per jaar een bedrag tot 12.000 gulden voor onderhoud krijgen. Mogelijk kunnen gemeenten in navolging van de rijksonderhoudsregeling in voorkomende gevallen ook tot een subsidie in de onderhoudskosten komen.

Wibo Burgers

De fraai gedecoreerde fabrieksschoorsteen, die uitkomt in het pand van Bakkerij Tijsterman Rijnsburg aan de Haarlemmerstraat in Leiden. Voor deze schoorsteen, die ooit hoorde bij een suikerwerkfabriek, heeft de Taakgroep Selectie van Stiel plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst gevraagd.

Foto's Wibo Burgers

RAADSVERKIEZINGEN IN AANTOCHT

De gemeenteraadsverkiezingen laten nog een aantal maanden op zich wachten, maar aan de programma's wordt druk gewerkt. In het ontwerp-programma van de VVD is de volgende tekst te vinden onder het kopje 'monumentenzorg'.

'Naast particuliere woningverbetering (met in het bijzonder oog voor het rijks- en gemeentelijk monumentenbestand) wil de VVD aandacht voor het nog resterende 'industriële erfgoed'. In samenspraak met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden en de eigenaar/gebruiker van een pand moeten in de komende collegeperiode de belangrijkste industriële monumenten op de gemeentelijke (en zo mogelijk rijks-) monumentenlijst worden geplaatst, zodat zij tegen onverhoedse sloop worden beschermd. Tevens dient in de komende collegeperiode een plan voor behoud en mogelijke functiewijziging van het Scheltemacomplex aan de Oude Singel, en de Watergasfabriek aan de Lange Gracht opgesteld te worden.

De VVD vindt dat er een goede basis is gelegd voor verdere planvorming met betrekking tot hergebruik van de Meelfabriek voor woondoeleinden. Er dienen nu in open overleg tussen alle betrokkenen reële en levensvatbare plannen gemaakt te worden, waarbij de herkenbaarheid van de bestaande structuur voorop staat.'

PANDEN MORSSTRAAT OP MONUMENTENLIJST

Het Leidse gemeentebestuur heeft het pand Morsstraat 2-4-6, waarin een wijnhandel is gevestigd, op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. De Taakgroep Selectie van Stiel had daartoe een voorstel gedaan in 1994. Het pand Geregracht 3-5 wordt door B. en W. niet beschermd, waarmee het college het advies van de monumentencommissie volgt.

B. en W. zeggen in hun besluit dat Morsstraat 2-4-6 als een monument van bedrijf en techniek een belangrijke exponent van de economische geschiedenis van Leiden is. Het gebouw wordt een goed voorbeeld genoemd van de ingetogen Jugendstil, die door de architecten Jesse en Fontein in Leiden vaker werd toegepast. Het gebruik van ijzeren puibalken en boogvormen is kenmerkend voor deze stijl. Verder hebben B. en W. besloten het pand Geregracht 3-5 niet op de monumentenlijst te plaatsen. De Monumentencommissie

had afwijzend geadviseerd op een verzoek van de Taakgroep Selectie van Stiel om de voorgevel van dit pand te beschermen. De commissie vindt dat er teveel veranderingen in de gevel zijn aangebracht om deze beschermenswaardig te maken. De cultuur- en architectuurhistorische waarde wordt bovendien niet groot genoeg geacht.

Taakgroep Selectie

VERENIGING CULTUREEL ERFGOED ZUID-HOLLAND

Stiel heeft zich aangesloten bij de Vereniging Cultureel Erfgoed Zuid-Holland. Deze nieuwe organisatie is een uitgebreide versie van de Federatie van Musea in Zuid-Holland, die historische verenigingen de mogelijkheid heeft gegeven lid te worden. Voordelen voor Stiel zijn de mogelijkheid regelmatig te kunnen overleggen met andere verenigingen, terwijl donateurs kunnen deelnemen aan cursussen van bijvoorbeeld het Project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Verdere informatie verschaft het secretariaat van Stiel.

OPSTELLEN IN RIJEN VAN DRIE!

Stiel bezit een collectie foto's die een werkgroepje momenteel nummert en summier beschrijft. Later wordt deze inventarisatie via een data-base programma toegankelijk gemaakt, waarbij de beschrijvingen worden verrijkt.

De drie werkgroepleden Ursula Hoograath, Iemke van Dijk en Elizabeth van Beijnen zijn op zoek naar versterking. Belangstellenden kunnen bellen naar laatstgenoemde: 071 - 5768561.

STIEL-COLLECTIE VERHUISD

De Stiel-collectie 'roerende zaken' is recentelijk noodgedwongen verhuisd. Een aantal leden van de werkgroep zorgde voor het transport. Elizabeth van Beijnen rapporteert over deze expeditie.

In het juni-nummer van Stielz deed Guido Winkler verslag van de inventarisatie die hij samen met Rik Kuijpers uitvoerde van de verzameling oude gebruiksvoorwerpen uit verdwenen nijverheid en handel. Een accuraat uitgevoerd werk, waarbij de 64 in de zogenoemde 50 KV(olt)-hal van het EWR aan de Groenordstraat opgeslagen voorwerpen werden genummerd, beschreven en gefotografeerd.

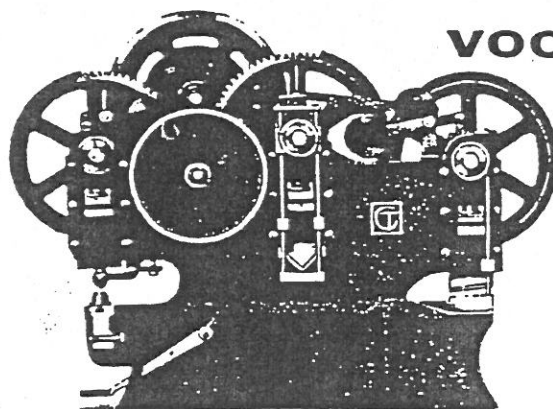
Verhuizing van de collectie was noodzakelijk omdat het voormalige electriciteitsstation een andere bestemming krijgt. De werkgroepleden Joop Gijsman, Leen Barendrecht, Guido Winkler en ondergetekende hebben de verzameling voorwerpen daarom op maandag 27 oktober overgebracht naar het voormalige Olgacomplex aan de Evertsenstraat op het Waardeiland.

Dat was zeker voor uw verslaggeefster een leerzame ervaring. Verplaatsing van 'gewichtige' zaken als een uurwerk of een lampenpit-breimachine met behulp van enige pallets en pneumatische apparatuur was iets wat ik tot dan toe niet voor mogelijk had gehouden.

Aan de reeds geïnventariseerde zaken werd door de beheerder van de hal nog enig straatmeubilair en gereedschap toegevoegd, die binnenkort alsnog geregistreerd moeten worden. Een woord van dank aan De Zijl-bedrijven mag tenslotte niet ontbreken, omdat deze onderneming een vrachtwagen beschikbaar stelde voor het vervoer van de collectie.

Elizabeth van Beijnen

Wie
biedt u de basis
voor beslissingen?

research voor beleid bv

Schipholweg 13 - 15
2316 XB Leiden
telefoon: 31 (0) 71 - 25 37 37*

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) beschikt over expertise op het gebied van geschiedenis, kunstgeschiedenis en architectuur. In de afgelopen tien jaar is ruime ervaring opgedaan op de gebieden van onderzoek naar de historie van bedrijf en techniek in Leiden en het behoud en de herbestemming van industrieel erfgoed.

BEDRIJFS-DONATEURS VAN STIEL:

(minimum-donatie f 100,- per jaar)

- * Ontvangen 4 maal per jaar STIELZ.
Desgewenst meer exemplaren.
STIELZ is een kwartaalblad dat geheel is gewijd aan de industriële geschiedenis van Leiden.
- * Ontvangen uitnodigingen voor excursies, tentoonstellingen en lezingen die de stichting organiseert.
- * Beschikken, desgewenst, over advertentieruimte in het kwartaalblad STIELZ.
- * Kunnen een beroep doen op de stichting voor:
 - lezingen op personeelsavonden;
 - stadswandelingen en historisch (ladies) programma voor gasten;
 - het organiseren en begeleiden van rondvaarten langs het industrieel en waterbouwkundige erfgoed van Leiden en omstreken.
- * Kunnen de stichting inschakelen voor advies en ondersteuning bij vraagstukken van:
 - bedrijfshistorie (onderzoek en beschrijving);
 - bewaren of vernietigen van wat materieel of in geschrift herinnert aan de bedrijfshistorie.

VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud Leiden**

De contributie bedraagt f 34,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts f 25,-. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud Leiden**